

תיעדוף זיהוי חללים בהיכרות אישית על פני אמצעים מדעיים

ראשי פרקים

א. סוגיות הש"ס	ו. 'סימנים' - הלכה למעשה
ב. פסקי הרמב"ם	ז. היש חשש 'בדדמי' בזיהוי בהיכרות אישית?
ג. פרשנות פסקי הרמב"ם	ח. הכצקתה? מבט מקצועי-טיפולי על טענת
ד. פרשנות שונה לפסקי הרמב"ם	הטראומה
ה. דעת בעל העיטור	ט. סיכום והמלצות

ארבעה אופני זיהוי חללים עומדים כיום לרשותה של הרבנות הצבאית: היכרות אישית (טופס 246), טביעת אצבע, מישן, ו-DNA.¹ עדות על היכרות אישית נגבית - ככל שאפשר - בתחנת איסוף חללים הסמוכה למקום הנפילה, בפני שלושה אנשי הרבנות הצבאית; טביעת אצבע "נרכשת" - ככל שאפשר - בידי רב צבאי בשטח באמצעות אפליקציה במכשיר הסלולרי המשודרת להשוואה עם תוכנה ייעודית - AFIS; השוואת מישן נעשית בשלב קליטת החלל במרכז החללים במחנה שורה, באמצעות רופאי שיניים; כך גם השוואת DNA, וזאת באמצעות מעבדה גנומית. הממצאים כולם - כולל אמצעים תומכים נוספים - מתוכללים על ידי צוות מענף זו"ק (זיהוי וקבורה), ומסוכמים על ידי "צוות חליטה"² לחתימת הרב הראשי לצה"ל.

כשנתיים לפני פתיחת מלחמת התקומה קבע הרב הראשי לצה"ל, כי זיהוי חלל בעת מלחמה ייקבע באמצעות שניים מאמצעי זיהוי אלה, וככל שאין מניעה - אחד מהם יהיה זיהוי בהיכרות אישית.³ קביעה זו עוגנה בהוראות מקצועיות מחייבות. ואכן, עם פרוץ המלחמה, בשמיני עצרת תשפ"ד (7 באוקטובר 23') הונחו כלל גורמי הרבנות הצבאית ליישם הנחייה זו ככתבה וכלשונה. צוותי החליטה נדרשו לנמק פרטנית כל החרגה בה הזיהוי לא נעשה באמצעות שני אמצעי זיהוי.

בשנים האחרונות, וביתר-שאת במלחמה האחרונה, נשמעים ערעורים על השימוש בזיהוי בהיכרות אישית. הטענה העיקרית היא שההליך קשה למזהים, מביא רבים עד לסף טראומה,⁴ ואף פוגם ביכולתם לשוב ללחימה. לכן מאחר שמבחינה הלכתית אין ספק

1. לאחרונה נבחן תיקופם המדעי-הלכתי של אמצעים נוספים, כזיהוי באמצעות תווי פנים או קשתית העין. על התיקוף ההלכתי של אמצעים חדשים, ראה במאמרי 'זיהוי חללים ללא גופה במלחמת חרבות ברזל', תחומין, מד (תשפ"ד), עמ' 25-41.

2. על מעמדו ההלכתי של צוות חליטה, ראה מאמרי בספר ידי אמונה, הוצאת אסיף תשפ"ד, עמ' 230-266.

3. זו גם הנחיית פקודות מטכ"ל - ראה פ"מ 38.0103 סעיפים 12-15 ופ"מ 38.0105 סעיף 12.

4. Phillips, C. J., "Risk Factors for Posttraumatic Stress Disorder Among Deployed US Male Marines", BMC Psychiatry, 2010(10), 52; Xue, C., "A Meta-Analysis of Risk Factors for Combat Related PTSD among Military Personnel and Veterans", PLOS ONE, (2015), 10(3), e0120270. DOI: 10.1371/journal.pone.0120270

שלושת האמצעים הנוספים תקפים, נכון לתעדף אותם ולהימנע מזיהוי בהיכרות אישית. לבחינת טענה זו אליבא דהלכתא, יוקדשו הדברים שלהלן.

יודגש, שאכן שלושת אמצעי החליטה הנוספים - טביעת אצבע, משנן ו-DNA - תקפים הלכתית, מגדרי סימנים מובהקים (ראה להלן).⁵ הדגשה זו חשובה שתיאמר, ראש לכל, משום שזו אמיתה של תורה. זו קביעה הלכתית חד-משמעית ומוסכמת שעליה אין לערער ואין להרהר. ועוד חשיבות לכך שהדבר ייאמר, משום שלעיתים אין אפשרות לבצע זיהוי בהיכרות אישית, והכרחי שיהיה ברור שהזיהוי שריר וקיים ואמת ויציב. השאלות אליהן אנחנו מתייחסים - שתיים הן: א. האם, ובאיזו מידה, ישנה עדיפות הלכתית לזיהוי בהיכרות אישית; ב. ככל שאכן ישנה עדיפות, או-אז תסתעף מכך שאלה נוספת: האם שיקולי תיעדוף אלה גוברים על הקושי והטראומה להם - כאמור - נטען.

א. סוגיות הש"ס

שלוש סוגיות תלמודיות עיקריות נתנו דעתן - בהקשרים שונים - לשאלה אם זיהוי ב'סימנים' תקף מדאורייתא או מדרבנן, ומה משקלם היחסי אל מול חלופת טביעת עין.

בבבא מציעא (כו, א - כז, א) נדונה השאלה באריכות, הן ביחס לממונות והן ביחס לאיסורים - השבת אבדה, השבת גט ושטרות, זיהוי חללים ועוד. פרשנים ופוסקים דנו בסוגיה זו, ורבים מהם סברו שבה לא הוכרעה השאלה אם סימנים דאורייתא או דרבנן.⁶

עוד נדונה השאלה בגיטין (כז, ב), בנוגע לזיהוי של גט, ונאמר שם "רב אשי מספקא ליה סימנין אי דאורייתא אי דרבנן". וכתב רש"י כי בשל הספק, "באיסור אשת איש לא סמכין אסימנין בעלמא, דלמא סימנין דרבנן, ובממונא הוא דמצו רבנן להפקיע דהפקר ב"ד היה הפקר... אבל למישרי איסורא לא מצו רבנן לעקור דבר מן התורה". נמצא שעדיין לא הוכרעה השאלה אם זיהוי ב'סימנים' תקף מדאורייתא, ולכן סימנים אינם מועילים בנוגע לאיסורים, למצער הסימנים בהם מדובר בסוגיות אלה.

השאלה נדונה גם בחולין (צה, ב - צו, א), שם נאמר בלשון שאינה משתמעת לשני פנים, עד כמה עדיפה טביעת עין על פני סימן:

רב נתן בר אביי איתבד ליה קיבורא דתכלתא,⁷ אתא לקמיה דרב חסדא, אמר ליה אית לך סימנא בגויה? אמר ליה לא; אית לך טביעות עינא בגויה? אמר ליה אין; אם כן זיל שקול. אמר רבא, מרישא הוה אמינא סימנא עדיף מטביעות עינא, דהא מהדרינן אבידתא בסימנא ולא מהדרינן בטביעות עינא,⁸ השתא דשמעתינהו להני שמעתתא, אמינא טביעות עינא עדיפא, דאי לא תימא הכי, היאך סומא מותר באשתו ובני אדם איך מותרין בנשותיהן בלילה.

יצוין ששני המאמרים אינם ממצים את הנדון שלפנינו, שכן הם אינם עוסקים בזיהוי חללים מודע מראש אלא בחללים בשדה הקרב. טוב ונכון אפוא שייערך מחקר מקיף שיבחן לאשורה את הטענה, בהקשר ממוקד זה של זיהוי חללים. וראה להלן אות ח והערה 61.

5. ראה מאמרי הנ"ל בתחומין מד; וכן מאמרי בהמעין סה [א], תשרי תשפ"ה, עמ' 94-79.
6. ראה קצוה"ח סי' רנט סק"ב: "ועלתה בספיקא... וכן הסכמת כל הפוסקים וכמבואר בטור וב"י ושו"ע (אה"ע) סי' יז (סעי' כד) שלא להתיר בעדות אשה על ידי סימנין". השווה שו"ת רעק"א סי' קז, שלדעת מהר"ש, פשט הסוגיא בב"מ הוא שסימנים דאורייתא; וראה להלן בפרשנות הרמב"ם.
7. קיבורא דתכלתא - פקעת של חוטי תכלת לציצית.
8. רש"י, שם: "ולא מהדרינן אבידתא בטביעות עינא אלא לצורבא מרבנן באלו מציאות (ב"מ כג, ב)".

מסוגיה זו נמצאו למדים, שגם אם אין לפקפק בתקפותם של סימנים,⁹ ראש וראשונה ניצבת טביעת העין, שעולה עליהם, ובנושאים מסוימים רק היא מועילה.

ב. פסקי הרמב"ם

בהלכות גזלה ואבדה (יג,א-ג) משמע מדברי הרמב"ם שבדיני ממונות "סימנים מובהקים" מועילים.¹⁰ משם (הל' ה) עולה שסימנים אלה תקפים מ"דין תורה", וכי "דין על פיהם בכל מקום". הרמב"ם גם מדגים שם מה הם "סימנים מובהקים" בענייני השבת אבדה. בהמשך אותן הלכות (יח,ו-ז) בנוגע למציאת גיטין, הבחין הרמב"ם בין איכויותיהם השונות של סימנים, והבהיר שאינו דומה סימן שאינו מובהק לסימן מובהק, וזאת הן בממונות והן באיסורים - מחד גיסא בשניהם אין סומכים על סימן סתמי, ומאידך גיסא בשניהם כן סומכים על סימן מובהק.

בדומה לכך כתב הרמב"ם בהלכות גירושין (ט,א), ובהמשך (יג,כא) לגבי זיהוי של חלל פסק כי זיהוי בהיכרות אישית במצב בו "פדחתו חוטמו ופרצוף פניו [של החלל] קיימין", מועיל לכל דבר ועניין. לא כן "סימנים בגופו ובכליו, ואפילו שומא" אינם מספיקים לזיהוי על כל המשתמע מכך. בהלכות שאלה ופקדון (ו,ד) פסק הרמב"ם כי "סימנים מובהקים" מועילים בענייני ממונות, ובלבד שלא קיימת ריעותא.

התייחסות אחרונה¹¹ בהלכות נחלות (ז,ג) מעוררת קושי ביחס להלכות הקודמות: מי שטבע במים שאין להם סוף ובאו עדים שטבע בפניהם ואבד זכרו, אע"פ שאין משיאין את אשתו לכתחילה הרי היורשין נוחלין על פיהם... אם באו עדים שנהרג... ולא הכירו פניו אבל היו לו סימנים מובהקין בגופו והכירו אותם, בכל אלו הדברים וכיוצא בהן אם אבד זכרו אחר כך, יורדין לנחלה בעדות זו, אף על פי שאין משיאין את אשתו, שאני אומר שלא החמירו בדברים אלו אלא מפני איסור כרת, אבל לענין ממון, אם העידו העדים בדברים שחזקתן למיתה והעידו שראו אותן ואבד זכרו ואחר כך נשמע שמת, הרי אלו נוחלין על פיהן.

כאן מבחין הרמב"ם בין ממונות לאיסורים. בזיהוי באמצעות "סימנים מובהקין בגופו", ואבד זכרו, לענייני ממונות די בכך, אולם להתרת אשה מעגנותה לא די בכך. הרמב"ם מנמק שבענייני אישות ועריות החמירו.¹²

9. וראה קצוה"ח שם: "וראיתי בשו"ע הקטנים בשם הרב הגאון מוהר"ר עוזר להוכיח מזה דשני סימנים דאורייתא, דהו"ל כמו סימן מובהק והתם שני סימנים היו ע"ש".

10. להוציא אם מדובר ברמאי. וראה שם ראב"ד: "בא בעל האבדה ונתן סימנים שאין מובהקין אין מחזירין לו עד שיאמר סימנים מובהקין - א"א: לאפוקי חיורי וסומקי קאמרי"; "והרמאי אף על פי שאמר סימנים מובהקין אין מחזירין לו עד שיביא עדים שהיא שלו - א"א: סימן מובהק לגמרי". וראה שטמ"ק ב"מ כז,ב, שדעת הראב"ד שאפילו סימן מובהק אינו מן התורה. וראה להלן; וראה הרב המגיד, שם ה"ג.

11. ראה גם הל' כלאים טו.

12. הרמב"ם עצמו מדגיש לא פעם עד כמה הקלו בהיתרה של עגונה - ראה בהלכות גירושין יג,כט: "אל יקשה בעיניך שהתירו חכמים הערוה החמורה בעדות אשה או עבד או שפחה או גוי המשיח לפי תומו ועד מפי עד ומפי הכתב ובלא דרישה וחקירה כמו שבארנו... הקלו חכמים בדבר זה והאמינו בו עד אחד... כדי שלא ישארו בנות ישראל עגונות"; שו"ת הרמב"ם (בלאו), סי' שנעמ' 627-628: "וכל אלו הדברים חוזרין לעיקר אחד והוא שאין מדקדקין בעדות אשה עגונה, וכל המחמיר ודורש וחוקר בדברים אלו לא יפה הוא עושה ואין דעת חכמים נוחה הימנו, שעקר תקנתם בעגונה הקלו משום עיגונא דאתתא". וראה מאמרי הנ"ל הערה 2. על כרחך שהרמב"ם סבור כי זיהוי באמצעות סימנים, ואפילו יהיו אלה סימנים מובהקים, אינו עולה ולו גם לרף מיינמלי שמאפשר הקלה - כדי כך "סימנים מובהקים" נחותים לצורך זה!

הכרעה זו שונה בתכלית מכל מה ששנינו לעיל במשנת הרמב"ם, ולא בכדי שיברו רבים מנושאי כליו ופרשניו - קדומים ומאוחרים כאחד, שיעל הדף' ושלא 'על הדף' - קולמוסיהם, כדי להתמודד עם פער ניכר ומהותי זה.

ג. פרשנות פסקי הרמב"ם

רבים דנו בקושי שבהשוואת פסקי הרמב"ם ובליבון משנתו. המגיד-משנה התייחס לשאלה פעמיים. בהלכות גזלה ואבדה (יג,ג) כתב שיש להבחין בין שלוש איכויות של סימנים: א. "מובהקים ביותר", ב. "חשובים", ג. "גרועים":

סימנים מובהקים ביותר, דוגמת "נקב יש בו בצד אות פלונית" - מועילים "דבר תורה" והם שקולים "כעדים".

סימנים חשובים, דוגמת "מדת ארכו... רחבו... משקלו" - ספק אם הם מועילים מדאורייתא או רק מדרבנן, ומכל מקום לענייני ממונות די בהם. חשוב לשים לב שפעמים אף אלה ייקראו "סימנים מובהקים", אך אין זה אלא 'שיתוף השם'.

סימנים גרועים, דוגמת "סומקי וחיורי... ארוך וגוץ" - הם "גרועין" כדי כך שאפילו לענייני ממונות אין סומכים עליהם.

דבריו אלה שימשו לו בסיס לפרשנותו לדברי הרמב"ם בהלכות גירושין (יג,כא): "מצאוהו הרוג או מת, אם פדחתו וחטמו ופרצוף פניו קיימין והכירוהו בהן שהוא פלוני מעידין עליו, ואם ניטל אחד מאלו אף על פי שיש להם סימנים בגופו ובכליו ואפילו שומא אין מעידין עליו שמא אחר הוא". משמע שבסימנים אין כל תועלת, ולא ניתן לזהות לפיהם, אלא רק בהכרת פניו. ביאר המגיד-משנה כי הגם שדומה כי לשונו הברורה של הרמב"ם משמעה ששום סימן אינו מועיל, לאמתו של דבר אין הדברים אמורים ביחס ל"סימנים מובהקים". אלה מועילים, ולא אליהם התייחס הרמב"ם. תימוכין לקביעה הלכתית זו הוא לא מביא מהרמב"ם, אלא מפרשנותו את סוגיית הש"ס, ומראשונים אחרים - רמב"ן ורשב"א. הרב המגיד סבור שנכון להכפיף לכך גם את שיטת הרמב"ם.

חייבים לומר שפרשנות זו בדעת הרמב"ם דחוקה, שכן בהלכה זו, כאן, לא ציין הרמב"ם שום הבחנת סימנים - מובהקים לעומת שאינם מובהקים - אלא שלל את כולם. היעלה על הדעת שאם היה הרמב"ם סבור שסימנים מובהקים מועילים לא היה מציין זאת! כך שלפרשנות זו של הרב המגיד - העיקר חסר מן הספר.

מסקנה דומה עולה גם בדברי הכסף-משנה בהלכות גזלה ואבדה (יג,ה), וביתר פירוט וביאור בהלכות גירושין (יג,כא), שם נתן הכסף-משנה דעתו גם להלכה היותר קשה בהקשר זה - זו שבה' נחלות (ז,ג), זו שממנה "משמע שבשום סימן לא מהני להשיא אשה", אף לא בסימן מובהק ביותר. הוא גם השווה שם מגוון הלכות, והראה עד כמה אינן עולות בקנה אחד. או-אז הוא חוזר לסיווג איכות שלושת הסימנים, ומסכם:

צריך לומר שג' מיני סימנים הם: סימנים מובהקין ביותר כגון נקב יש בו בצד אות פלוני, וסימן כזה סומכים עליו אפילו לענין איסור א"א. ויש סימנים גרועים ביותר כגון ארוך וגוץ, וסימן כזה אין סומכין עליו אפילו לענין דיני ממונות. ויש סימנים מובהקין קצת, ובהני הוא דאיבעיא לן אי הו' דאורייתא או דרבנן, וחילוקים אלו הם מוכרחים... מה שכתב רבינו בפ"ז מהל' נחלות, שאע"פ שיש

בו סימנים מובהקין אין משיאין את אשתו, היינו דוקא בסימנים מובהקין קצת, אבל אם היו סימנים מובהקין ביותר משיאין את אשתו.¹³

ואולם, דומה שפרשנות זו היא ממש בבחינת "מרפסי איגרא". בעוד שהרמב"ם כתב בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים כי "היו לו סימנים מובהקין בגופו והכירו אותם... אין משיאין את אשתו", הרי שהכס"מ כותב את ההיפך הגמור: "אם היו סימנים מובהקין ביותר משיאין את אשתו". היעלה על הדעת שאם היה הרמב"ם סבור שסימנים מובהקים מועילים לא היה מציין זאת? לפרשנות זו - העיקר חסר מן הספר. אמת, אין לחדד שהשוואת מכלול דברי הרמב"ם קשה, אך האם בשל אילוף זה ניתן להעמיס עליו את ההיפך ממה שכתב?¹⁴

קשיים אלה הביאו פרשנים רבים להציע ביאורים שונים - להלן יצוינו אחדים מהם. בעל מעשה-רקח פתח וכתב בהלכות גירושין (יג,כא), ש"באמת" דברי המגיד-משנה והכסף-משנה "הם דברים קשים להולמם", והוא מציע עוד מדרגה - "סימן מובהק שהוא קרוב לודאי גמור". לדידו, בעוד שביחס לממונות סימן מובהק הוא דאורייתא, ביחס לאיסורים הוא אינו אלא דרבנן ואינו מועיל להיתר אשה. עם זאת, ככל שמדובר בסימן שהוא מאוד-מאוד מובהק, כדי "קרוב לודאי גמור", הוא יועיל אפילו להיתר אשה. ושוב, דומה שמיותר לשוב ולבטא את הדוחק הגדול שבעיגון פרשנות זו ברהיטת לשון הרמב"ם, שלא מצא לנכון בשום מקום לציין סיווג-על ייחודי זה, ובוודאי שבהלכות נחלות משתמע היפכו של דבר.

גם לקצוה"ח (סי' רנט סק"ב) ברור חד-משמעית ש"סימן מובהק ביותר" מועיל להיתר אשה. אלא שהוא הבחין בין שני סוגי ריעותות ב"סימנים": ריעותא במהות הסימן ואיכותו, לעומת ריעותא שנובעת מחשש "משקר". בעוד שהראשונה אובייקטיבית, ובה ניתן להבחין בין סימנים טובים יותר או פחות, הרי שהשנייה רלוונטית רק כאשר אדם מעורב במצב. הוא נוקט בדעת הרמב"ם, שאמנם בחשש "משקר" לא יועיל אפילו סימן מובהק, אולם מהבחינה האובייקטיבית סימן מובהק מועיל להיתר אשה,¹⁵ ורק "סימן אמצעי"¹⁶ נשלל בדברי הרמב"ם בהלכות נחלות. ושוב צריך לומר, שהיעדר ולו גם בדל הבחנה כזו ברמב"ם, קשה ביותר.

בשו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשצח) הבהיר תחילה שלדעת הרמב"ם הספק שבגמרא הוכרע, וסימנים תקפים מדאורייתא, אף שלדעת בעל ההלכות הספק לא הוכרע. לכן

13. עיי"ש בפרשנותו לסוגיית ב"מ, שהמונחים שמוזכרים בגמרא שם, אינם מוחלטים אלא יחסיים. גישה דומה ראה גם בתוספות בבא מציעא כז, ב ד"ה "ואנא יהיבנא סימנים מובהקין דידה" - לא מובהקין ממש קאמר אלא מובהקים מסימני חבריו, כמו זה אומר מדת ארכו וזה אומר מדת רחבו. ולקמן (כח,ב) נמי דקאמר לעולם גלימא מכריז ולא אמר סימנין מובהקין, התם נמי לאו מובהקים ממש קאמר אלא שלא אמר סימנים טובים שיש בו כי אם כסימנין דסומקי וחיורי".

14. הכס"מ הסביר כי "לא הוצרך רבינו לפרש דבסימן מובהק ביותר שמשאין עליו, מפני שסמך על מ"ש בפ"ג דמחזירין גט ע"פ סימן מובהק דנקב יש בו בצד אות פלוני. וכן י"ל שסמך על מ"ש בפרק זה אם השליכוהו בים והשליכו מצודה אחריו והעלו ממנו אבר שא"א שינטל מן החי ויחיה ה"ז מעדין עליו ומשיאין את אשתו, וע"כ מייירי כשיש להם סימן מובהק באותו אבר שהוא של אותו אדם". ועוד הוסיף שהנמו"י הסיק כך "מדכתב רבינו אבר אחד ממנו נראה שניכר להם בודאי שהוא ממנו, וכ"כ ה"ה". וגם "הר"ד כהן כתב שסמך על מ"ש הנהו עובדי בסוף יבמות (דף קכב)...". ועדיין ברור שהעיקר חסר מהספר, ושדרך זו של הצגת הכרעה הלכתית זרה לרמב"ם.

15. וראה שו"ת רעק"א, שם.

16. ראה שם בההרת קצוה"ח, שהחסרון אינו בשל חשש 'משקר', אלא בשל נחיתות הסימן מצד מהותו לעניין חמור כזה.

עקרונית ניתן לסמוך אפילו על "סימנין ממוצעין", וזאת אפילו "בכל האיסורין", אלא אם כן ישנן ריעותות כאלה ואחרות, כדוגמת "שומא" - שכן יתכן ויש כמותה אצל רבים, ומה גם שהיא עשויה להשתנות; "ארוך וגוץ" - יש לא מעט כאלה; כלים - רבים מהם ניתנים לשאלה, וכיו"ב. מכאן שלרדב"ז, דעת הרמב"ם היא שדי בסימנים ממוצעים, ומכל שכן בסימנים מובהקים, כדי להתיר אשה, ובלבד שמדובר בסימנים בכלים שאותם לא נוהגים להשאל. ואם הסימנים בהם מדובר הם מובהקים ביותר, אזי הם מועילים להתירה בכל מקרה, לא פחות מעדים. אמירה כזו, שעשויה להכשיר אפילו סימנים ממוצעים, מרחיקה-לכת ביותר, ובוודאי שאינה קלה להעמסה על לשון הרמב"ם.

גם הנוב"י, בתשובותיו (מהדו"ק, אבהע"ז סי' כט, לב, מד ועוד), עסק בנושא שוב ושוב. הוא סבור שהרמב"ם לא הכריע שסימנים דאורייתא, אלא חשש לחומרא שמא הם מדרבנן.¹⁷ הלכה למעשה מאמץ הנוב"י את דעת הב"י, שלדעת הרמב"ם בסימנים מובהקים ניתן להתיר אשה, ובאשה שבשל נסיבות כאלה ואחרות איסורה אינו אלא מדרבנן - דוגמת מקרים שנדונים בתשובותיו - יועילו אף סימנים בינוניים.

עוד רבים¹⁸ שקלו וטרו, נשאו ונתנו ופלפלו בסוגיה זו של ליבון דעת הרמב"ם, והשורה התחתונה המעשית משותפת להם: גם הרמב"ם סבור שסימנים מובהקים - ובוודאי כאלה שהם מובהקים ביותר - מועילים להיתר אשת איש.

מכאן לנדון דנן: אין כל ספק שנדירותם של שלושת האמצעים לזיהוי חללים - טביעת אצבע, משנן ו-DNA - עולים עשרות ומאות ואף אלפי מונים על כל הסימנים שהיו ידועים לקדמונים. ברור אפוא שלדעת מי שאימץ פרשנות זו שברמב"ם, ולפיה סימנים מובהקים מועילים להתיר אשה, אמצעים אלה תקפים ומועילים להתיר בהן אשה לשוק.

17. ראה שם בסי' לב: "...ודי לנו משען ומשענה לתקנת בנות ישראל אם הרמב"ם ס"ל כן, וכדאי הוא לסמוך עליו אפי' שלא בשעת הדחק ובפרט שלא מצאנו מן הקדמונים שיסברו היפך זה..."; וראה נוב"י, אבהע"ז סי' ס; גיליונות ברוך טעם על הנוב"י אבהע"ז סי' לב; וראה חזו"א אישות לב, א. ועי' בקובץ הערות סי' עז, שכל דין סימנים בעדות אשה הוא מדרבנן (והעירו עליו מסוגיית בכורות מו, ב: "כי אקילו רבנן בסופה, בתחילתה לא אקילו רבנן").

18. ראה שו"ת ב"ח החדשות סי' סה; שו"ע רש"י בתשובותיו שבסוף הספר סי' כח; משכנות-יעקב אבהע"ז סי' ט; שו"ת פני-יהושע אבהע"ז סי' ז; שו"ת פרשת-מרדכי אבהע"ז סי' כד; שו"ת גבעת-שאלו סי' א; שו"ת בנין-עולם אבהע"ז סי' סו; באר-יצחק אבהע"ז סי' ו, ובית-יצחק אבהע"ז סי' קלט; עצי-ארזים סי' יז ס"ק פח; שו"ת פרשת-מרדכי אבהע"ז סי' כד; מרחשת ח"ב סי' ז אות ז; שו"ת שמן-רקח אבהע"ז ח"א סי' נה; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' ריד; שו"ת כתב-סופר אבהע"ז סי' לא; שו"ת אבני-נזר אבהע"ז סי' ע; אבני-החושן סי' רנט; יד-המלך ח"א גזילה ואבידה פרק יג; דברי-חיים אישות סי' ד; חידושי רבינו יוסף מסלוצק סי' סז; חידושי עטרת-משה ב"מ סי' כח; ברית-יעקב אבהע"ז סי' י; בגדי-כהונה אבהע"ז סי' יא; זכר-יצחק סי' עח; נודע-בשערים סי' מב; מרומי-שדה בכורות מה, והעמק-שאלה סי' צט וסי' קנט; אחיעזר ח"א סי' יג; שו"ת תורת-חסד או"ח סי' לב; שם-אריה אבהע"ז סי' ל; דובב-מישרים ח"א סי' קכה; ספר-יהושע סי' עח; קרן-אורה יבמות קכ; בית-מאיר אבהע"ז סי' יז סעיף כד; חזו"א אבהע"ז סי' כה סק"י; שו"ת חבצלת-השרון אבהע"ז סי' נט; אבן-האזל ח"א גזילה ואבידה פרק יג; יד-המלך שם; שיעורי ר' שמואל ב"מ כז, א סי' נ; קונטרסי-שיעורים לרי"ז גוסטמן ב"מ עמ' 144 (ע"פ שער-יושר שער ו פרק יד); בית-משה אבהע"ז סי' יז אות לג; שו"ת מנחת-יצחק ח"ב סי' סג; שו"ת מקור מים חיים ח"ב סי' א; שאילת-דוד אבהע"ז סי' יז; אבי-עזרי ח"א גירושין פ"ג; משנת-המשפט (שווארץ) עמ' ריז ואילך [אות לה]; עמק-חברון (בלייכר) סי' ז; מבשר-אשיר (צויבל) חט"ו סי' טו חו"מ סי' רנט ס"ב; זאב-חפץ, ידן טביעת אצבעות לשיטת הרמב"ם, מגל י (תשנ"ד), עמ' 173-184; דורון קאנדוב, 'בגדר סימנים', מבית-מדרשנו (תשע"ה) לבי"מ ז, א; הרב יוחאי יחיאל, 'סימנים בעדות אשה', אבני-משפט ח (תשס"ח), עמ' 90-101, ועוד הרבה.

ד. פרשנות שונה לפסקי הרמב"ם

ואולם יש שביארו אחרת את משנת הרמב"ם, ומסקנתם ההלכתית שונה מהותית.

מרכבת-המשנה (חעלמא) כותב בהלכות גירושין (יג, כא), שפרשנות הכס"מ קשה, ובדודאי שאינה הולמת את "פשטן" של דברי הרמב"ם. לדידו, "הנכון בכוונת רבנו" הוא, "דלא מהני שום סימן לדעת רבנו, אפי' מובהק גמור", וזאת בסימני גוף, שכן אלה "עשויין להשתנות אחר מיתה... וכן נעתק ממקום למקום בשעת מיתה"¹⁹. אמנם סימנים מובהקים שאינם תלויי-גוף, כדוגמת "נקב בצד אות פלוני", כן יועילו.

דומה שגם דבריו אינם מתיישבים עם רהיטת לשון הרמב"ם בכלל ההלכות, ובמיוחד בהלכות נחלות. ואולם, העיקר שנוגע לנדון דנן הוא ששלושת אמצעי הזיהוי בהם עסקינן, כולם תלויי-גוף.²⁰ נראה אפוא כי לדעת מרכבת-המשנה (חעלמא), הרמב"ם לא יקבל אותם, ומשכך הדבר ברי שלדידו הכרח הוא להיזקק להיכרות אישית.

ולא רק בין פרשני הרמב"ם העיוניים-למדניים נאמרת תפיסה זו, ששוללת סימנים בדעת הרמב"ם, אלא גם בין פוסקים שזקקו לסוגיה זו הלכה למעשה. כזה הוא רבי דוד ן' יחיא,²¹ שלו תשובה ארוכה ומסועפת, אשר צוטטה במלואה על ידי רבי אליהו מזרחי בשו"ת הרא"ם (סי' לז). בתשובתו הוא מבטא שלילת סימנים לא רק בדעת הרמב"ם אלא גם בדעת ראשונים ופוסקים נוספים, וכאמור הוא מורה כך הלכה למעשה.

תמצית המעשה שנדון שם היה זה:

מעשה היה בשנת ה'רס"ג ליצירה, נכנסו בנמל הסמוך לברוסא כמו עשרה יהודים עם תוגרמים בספינה ואומרים שנטבעה ברוח סערה, ואחר הטביעה כמו עשרה ימים בא גוי ומסיח לפי תומו והגיד שראה על שפת הים אדם מת ובראשו כעין טבעת בלא שום שער ולמעלה ולמטה מהטבעת הראש מלא שער, וכן שהיה חסר ברגלו הימני אצבע פלוני חסרון מימים קדומים, ויש עדים כשרים שמעידים פלוני יהודי בעל פלניתה שהיה בספינה היה לו אלה הסימנים.

נדונה אפוא השאלה, אם די בכך כדי להתיר את האשה מעגיותה. רבי דוד ן' באריכות בסוגיות ב"מ ויבמות, בשיטות ראשונים רבים - ר"ת, רא"ש, רבנו ירוחם ועוד, בסיווג איכות הסימנים למובהקים, אמצעיים וגרועים, וביחס למצבים שונים. או-אז הוא מעמיק לדון בשיטת הרמב"ם, תוך השוואת התייחסויותיו השונות:

19. ראה גם שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תשצח: "האדם מתארך אחר המות, וזה נראה לעין". משתמהתי על הדבר, הביא לידעתי עמיתי סא"ל (מילי) הרב יעקב רוז"ה את הסברו של ד"ר חן קוגל - מנהל המרכז הלאומי לרפואה משפטית, כי "לאחר המוות יש צפידת מוות והשרירים מכווצים. לאחר שעוברת הצפידה, השרירים רפויים, ואז יתכן שהגוף נראה ארוך יותר".

20. [הערת עורך (ב"א, א"ו, ימ"י, א"כ, מ"פ): מרכבת-המשנה הסביר שסימני גוף "עשויין להשתנות אחר מיתה", והרי טב"א, מישן DNA אינם יכולים להשתנות בשום אופן לאחר מיתה, וזיל בטר טעמא. תשובת המחבר: מסרת אפוא דברך לשיעורים, בעוד שברי כי מרכבת-המשנה סבר שפרשנות הרמב"ם שוללת סימנים לחלוטין. ראה לדבר - השוואתו ל"נקב בצד אות פלוני", שמורה בעליל כי "הטעם" דווקא אינו עיקר, והקביעה שרירה וקיימת בהכללתה.]

21. רבי דוד ן' יחיא נולד בליסבון (פורטוגל) בשנת ה'ר', בגירוש פורטוגל היגר לטורקיה, ושם נפטר בשנת ה'רס"ד (או ה'רפ"ד). תולדותיו נסקרו בקצרה ע"י ר' יוסף שבח, במבוא לספר השו"ת של ר' תם, בנו של ר' דוד - אהלי-תם, הוצ' מכון הכתב תשנ"ט, עמ' 14-15. בשו"ת הרא"ם, סי' לח, מתייחס רבי אליהו מזרחי בכבוד רב לרבי דוד, על אף המחלוקת שביניהם בסוגיה זו שלפנינו: "...חזינא ליה למר קשישא דכל כוונתו איננה רק לשם שמים כדי לחזור העניינים ולדעת שרשי הדברים על בורין, כמו שגלה דעתו בחתימת מאמרו... ראיתי את דברי החכם הישיש החסיד אשר כתב נגד הפסק אשר פסקתי על זה...".

וצריך שתדע... כי הרמב"ם ובעל העיטור ורבים מהגדולים החמירו בדבר זה, ולכן סוברים שאין מעידים ולא נסמך על עדות אלא כשהעדים עצמם מכירים את המת בהיכרה אמיתית וברורה, שהיא כשראו אותו בפרצוף פנים עם החוטם, ולא סמכין לסימנים שבגופו אפילו שיהיו מובהקים... ולזה כתב הרמב"ם בפרק אחרון מהלכות גרושין... ולא תחשוב שמה שאמר בכאן אף על פי שיש להם סימנים בגופו ובכליו שהם סימנים בלתי מובהקים, אבל כשהיו מובהקים נסמך עליהם, שכבר פירש בהלכות נחלות פרק שביעי... ומסכים עם דעת הרמב"ם בעל מצות הגדול, וכן בעל העיטור²²... ולזה סיים דלא סמכין בשום סימן אחרינא אלא על פרצוף עם החוטם לבד. וכן דעת ר' חננאל והרי"ף ז"ל כפי מה שהביא בעל העיטור, אשר העולה בדבריהם דלא סמכין להתיר א"א אלא כשהעדים היו מכירים אותו, ואחר מיתתו ראוהו בפרצוף פנים עם החוטם, שאז יוכלו לומר בביאור שהוא זה לא באופן אחר...

כלומר, דעת ראשונים רבים - הרמב"ם, העיטור, סמ"ג, רבנו חננאל, הרי"ף, ועוד "רבים מהגדולים" - היא, שביחס להתרת אשה אין סומכים על שום סימנים, גם מובהקים ביותר.²³ ואין לומר ששלילה זו אינה אמורה אלא רק ביחס ל"סימנים שבגופו", בעוד שהאמצעים עליהם אנחנו מדברים אינם "בגופו", ולכן - אולי - כן יועילו, וזאת משתי סיבות: א. בוודאי שגם אלה הם "בגופו", ומשם הגיעו, והרי רק משום שמשם הגיעו ניתן לזהות אדם לפיהם; ב. אמירת ראשונים אלה היא עקרונית. לדידם נדרשת עדות, ורק עדות, בעוד שסימנים, ולו גם מצוינים, אינם מועילים, משום החומרא שבאשת איש.

נכון שהרא"ם האריך (שם, סי' לח) לחלוק על רבי דוד, ואולם לשיטת ר"ד דעת הרמב"ם היא שאין כל מקום לאמצעי זיהוי שאינו היכרות אישית.

ה. דעת בעל העיטור

בספר העיטור (אות ק - קבלת העדות, ח"ג, דף סא טור ג) כתב: אין מעידין אלא על פרצוף פני עם החוטם ואפי' יש בו סימני בגופו ובכליו... ומסתבר דליכא סי' מובהק אחרינא בגופו אלא הכרת פנים, דהא קיי"ל סימנין דרבנן, ואפי' שומא לאו סימן מובהק הוא ואין מעידין עליה. וההיא שינוי דמשני גופו דארוך וגו', אליבא דמד"א סימנין דאורייתא ודחייתא היא, דלא סמכין בשום סי' אחר אלא על פרצוף פנים עם החוטם.

דומה שדבריו מדברים בעד עצמם כפי שהוא חוזר ושונה פעמיים וגם שלוש: רק היכרות אישית מועילה להתיר אשה, ולא שום סימן, ולו גם המובהק ביותר.

ואומנם נכון הוא שהב"י (אבהע"ז סי' יז אותיות כד-כה) עמל לצמצם את דבריו, ברם בשו"ת מהריט"ץ החדשות (סי' קא) דחה את דברי הב"י. כך גם בשו"ת אגודת-אזוב (אבהע"ז סי' יח אות טז) שלל את פרשנות הב"י, והסיק שלדעת העיטור "ברור... דאי סימנים דרבנן אפי' סימן מובהק אין לנו שיועילו מן התורה... ס"ל להרב ז"ל שבגוף האדם אי אפשר להימצא סימן מובהק שיהא בגדר עדות ברורה לעולם". עם זאת, בהמשך דבריו (אות כט) כתב האגודת-אזוב, ש"א"כ יהיו דבריו בזה נגד כל שאר הפוסקים שלא מצינו

22. על דעת בעל העיטור, ראה להלן אות ה.

23. ראה עוד רבנו ירוחם, נתיב כג חלק ג: "כיון דמספקא לן אם סימנים דרבנן או דאורייתא, לא סמכין אסימנים אפילו מובהקים לעדות אשה, אלא בדבר ברור שאינו נמצא כך בגוף אחר".
[הערת עורך (ב"א, א"ו, ימ"י, א"ב, מ"פ): שלושת הסימנים בהם עסקין עונים על דרישתו זו של רבנו ירוחם. תשובת המחבר: ולכן אכן "סמכין" עליהם, ואולם בכך אין די - לדידו - כדי לתקפס בוודאות כדאורייתא.]

מי שסובר כן, ומסיבה זו דחק להשוותו לרוב הפוסקים, הגם שהוא עצמו כתב ביושר כי "מ"ש ראשונה בביאור דבריו, שסובר דאין סימן מובהק בגוף האדם, נראה יותר מפשט הלשון", אלא ש"יפה לנו לפרש דבריו בענין שיסכים עם דעת שאר כל הפוסקים...".²⁴ קיצורו של דבר, רהיטת לשון העיטור היא שרק היכרות אישית מועילה להתיר אשה.

נוסף, שבספר גבעת-שאל (סי' ד) דייק משו"ת כנסת-יחזקאל (סי' ג), שלדעתו, הרי"ף והרמב"ם סבורים שאין מתירים עגונה בשום סימן, אפילו יהא זה סימן מובהק ביותר. גם בספר מטעמי-יצחק (סי' ז) סבר שדעת הרמב"ם והעיטור היא שאין להתיר ולו גם ב"סימן מובהק דמובהק", וכן הוא גם בספר מים-קדושים (תשו' ב שבסוף הספר), "דדעת הרי"ף והרמב"ם היא דבעדות אשה החמירו וגזרו שלא יועיל הכרת שום סימן מובהק". הוא סבור שיש לתמוה "על כל הפוסקים, מה ראו לסמוך על סימנים מובהקים".²⁵

סוף דבר, הנה לנו לא מעט ראשונים ואחרונים שסבורים כי אין לסמוך על סימנים, ולו גם סימנים מובהקים, להתיר אשה, ורק היכרות אישית תועיל לכך. נכון הוא שרוב הפוסקים כן התירו אשה בסימנים, אף נכון הוא שדעות אותם ראשונים עצמם התפרשו - גם אם בדוחק - באופן שסימנים כן יועילו, וגם נכון הוא שהשוואת מכלול התייחסויות הרמב"ם אומרת דרשני, ועדיין אין להתעלם מפשט לשונם של ראשונים חשובים - ובראשם הרמב"ם והעיטור - שלדידם חובה לעמוד על זיהוי בהיכרות אישית.

בשולי הדברים נכון לציין, כי בעוד שאין חולק על כך שזיהוי בהיכרות אישית - היינו עדות, תקף מדאורייתא,²⁶ הרי שכאמור, יש הסוברים כי תקפות זיהוי להתרת אישה לשוק בסימנים מובהקים ואף מובהקים ביותר, אינה אלא מדרבנן, וזאת על ידי כוח שיש ביד חכמים לעקור דבר מן התורה.²⁷ ודאי שאין להתעלם מפער משקל התקפות בין היכרות אישית ובין סימנים, שאינם שקולים זה לזה.

24. ועיי' בחידושי הכתב-סופר למס' ב"מ כח, א [ח]; שו"ת מהר"ש קונטרס עיגונא דאיתתא ד"ה אמנם הנכון; שו"ת פנים-מאירות ח"ב סי' לב; שו"ת אמרי-אש אבה"ז סי' טו, כג, לג; גליא-מסכת סי' ח אות ז; אבני-צדק (טייטלבוים) סי' כב; 'חינוך בית יהודה' סי' קל; גבעת-שאל סי' ד, ועוד.

25. כן ראה בשו"ת רעק"א, שם: "מ"ש הנבי" דסימנים מובהקים הוי ממש כמו עדים, והעלה מזה דבאמרי פלניא בסי' מובהקים קטלי קטלין לי, ז"א, דטב"ע עדיף מסי' מובהק, כדאמרינן סימנים ועדים לעדים יתני". וראה שו"ת רעק"א ח"ג סי' צ.

26. [הערת עורך (ב"א, ימ"י, מ"פ): אמירה זו נכונה כאשר נבחרו עדים על פי הרשימה בשו"ע חו"מ סי' לג-לד, בדומה למנהג רבנים עורכי חופות. ברם על פי ההלכה אין דרישה כזו בעדות מיתה, שכן חכמים הרחיבו את רשימת הראויים להעיד משום "דייקא ומינסבא", ראה תחילת פרק האשה רבה ושם-שמעתא ש"ז. במקרים כאלה נמצא שהעדפת היכרות אישית על סימנים היא למעשה העדפת דרבנן על דאורייתא לדעה המרכזית שהתבארה במאמר שסימנים מובהקים מאד הם דאורייתא, שזו דעת המגיד-משנה, הכסף-משנה (בעל השו"ע), קצוה"ח ועוד רבים. אמנם לא ברור כלל שיש לתעדף זיהוי דאורייתא דווקא, וכי התרת אישה בעד אחד היא כגדר "דחוייה" וחובה לחזר אחר שניים: הוא הדין בשיקול של העדפה על פני סימנים גם אם נניח כדעה שהם מדרבנן אף במובהקים ביותר.

תשובת המחבר: כפי שהובהר באר היטב, בסיס ההשוואה הפוך: הדעה שסימנים תקפים מדאורייתא היא נחלת מעטים, בעוד שהדעה שהיכרות אישית תקפה מדאורייתא היא נחלת הכל. נכון הוא שקיימים מקרים בהם תוקף היכרות אישית יהיה רק מדרבנן, ברם במקרים רבים מאד אין זה כך. לכן, בוודאי נכון לתעדף לכתחילה את מה שתשתיתו דאורייתא על מה שכולו, תמיד, רק דרבנן. ההשוואה לרבנים עורכי חופות היא דווקא ראייה לסתור, ופוק חזי מה עמא - ולא מעט מרבניו - דבר.]

27. עיי' באוצר-הפוסקים, מהדו' תשל"ה, ח"ה עמ' 244 אות ב, שצינו כי בחקרי-לב ח"א סי' יב כתב שבדבר זה נחלקו ראשונים בשטמ"ק ב"מ כז, ב, וראה שו"ת רשד"ם סי' נב שכתב שהם דרבנן, ובשו"ת תורת-חיים ח"ג סי' נו תמה עליו, ועיי' בשו"ת צמח-צדק [החדש] סי' מט.

ועוד יש לציין, כי יש מהפוסקים שאומנם סמכו על סימן מובהק, אולם הצריכו ב' עדים כשרים המעידים עליו.²⁸ לדידם כאשר נעשה זיהוי בנדון דנן, באחד משלושת האמצעים אליהם אנחנו מתייחסים - הכרחי לוודא ששני עדים כשרים הם שהעידו עליהם, בעוד שמן הידועות הוא כי אין על כך הקפדה.

ו. 'סימנים' - הלכה למעשה

ואחר הכל, אם לשורה התחתונה, הפסיקתית, נשואות ענינו, הרי שמרן ב'שולחנו' ניתב את פרשנותו שבכס"מ - ככל שבעינינו היא נראית דחוקה - להכרעה הלכתית, ולמעשה. בשו"ע אבהע"ז (סי' יז סע' כד) הוא פסק בהאי לישנא:

מצאוהו הרוג או מת, אם פדחתו וחוטמו ופרצוף פניו קיימים, והכירוהו בהם שהוא פלוני, מעידין עליו. ואם ניטל אחד מאלו, אף על פי שיש להם סימנים מובהקים ביותר בכליו, אינם כלום דחיישינן לשאלה. ואפילו היו להם סימנים בגופו, ואפילו שומא, אין מעידין עליו. אבל היו להם בגופו סימנים מובהקים ביותר, מעידים עליו. **הגה**: כגון שהיה לו יתר או חסר או שינוי באחד מאיבריו. אבל קטן או ארוך או חיוור וסומק, לא הוי סימן מובהק ואפי' ק' סימנים שאינן מובהקים אינם כלום, ואפי' להצטרף לשאר אומדנות המוכיחות אינם כלום (פסקי מהרא"י סי' קסא ורכד). גבשושית גדולה על חוטמו, או שחוטמו עקומה הרבה או כדומה לזה, הוי סימן מובהק. אבל מעט עקומה לא...²⁹

גם מרן וגם הרמ"א - על אתר, שם - קבעו אפוא שסימנים מובהקים מועילים להתיר אשה, וכך הלכה נוהגת ולמעשה. מכאן גם תקפותם - ללא עוררין - של אותם שלושה אמצעים ששקולים כסימנים מובהקים, ואף למעלה מכך: טביעת אצבע, משקן ו-DNA.

ובכל זאת, דומה כי מעולם לא היה פוסק בישראל אשר במצב בו נצבו לפניו שני אמצעי זיהוי - עדות של זיהוי בהיכרות אישית ולצדו סימן מובהק ביותר, תיעדף סימן מובהק ביותר על פני עדות. נכון הוא שלפני הקדמונים מעולם לא עמדו סימנים שמובהקותם כה גדולה כשלושת האמצעים עליהם אנחנו מדברים, כך שהראיה אינה חותכת. זאת ועוד, לנגד עיני הקדמונים לא הוצבה כנראה רתיעה מפני זיהוי כמו שהוצג לעיל, בפתח דברינו, לפי שאורח החיים השתנה וכיום רובא דעלמא נחשפים למתים הרבה פחות ממה שהיה לפני דורות אחדים. ועם זאת, ואחר הכל, העובדה מדברת בעד עצמה: מעולם לא תועדפו סימנים על עדות. גם אותם שכתבו ש"סימנים מובהקים ביותר" שקולים "כעדות", דייקו בלשונם וכתבו "כעדות" - לא 'עדות'.

בהקשר זה נכון לצטט את דבריו הבהירים של ערוה"ש (אבהע"ז יז, קסה):

בשני דברים יש להכיר את המת או ההרוג - בסימן מובהק וע"י טביעת עין, וטביעת עין עדיף מסימנים (חולין צו, א) והסברא נותנת כן... ובזמן הבית כשדנו דיני נפשות לא דנו רק על טב"ע ולא סימנים... וכן באבדה קיי"ל בחו"מ סי' רס"ז דעדים עדיפי מסימנים, משום דהעדים מעידים בטב"ע ולכן אפילו לא העידו בפירוש שנפלה מזה אלא שמכירין בטב"ע שהחפץ הוא של זה והאחר אפילו נותן סימנים מובהקים לאו כלום הוא, כמ"ש שם סעי' ח' ע"ש.³⁰ הנה כי

28. ר' אוצה"פ, שם, עמ' 248 אות ה.

29. וראה סיכומי דברים, באריכות ובהרחבה, באוצה"פ, שם, על אתר.

30. וראה שם, בערוה"ש, סעי' קסו: "ומ"מ יש להסתפק כשעד אומר שהמת הזה הוא ראובן מפני שיש בו סימן מובהק ועד אחר אומר שהמת הזה הוא שמעון ואני מכירו בטביעות עין גמור שהוא שמעון, אם נדון אותם כמכחישים זא"ז ולא נתיר לא אשת ראובן ולא אשת שמעון, או שנאמר דאין כאן הכחשה ונתיר אשת שמעון

כן, דעת ערוה"ש חד-משמעית, שיש לשאוף לזיהוי בהיכרות אישית, וזאת הן מגמרא והן מסברה.³¹

בשל כל האמור,³² ולאור המגמה שרף הזיהוי יהיה הגבוה ביותר שניתן, כזה שיתקבל לשעה ולדורות, לכולי עלמא - כולל בתי דין (טועים, אך קיימים)³³ שעדיין מפקפקים (שלא בצדק) בתוקפם ההלכתי של אמצעים מדעיים לזיהוי חללים, וכולל בני משפחה וקרובים,³⁴ נכון לתעדף לכתחילה זיהוי בהיכרות אישית על פני יתר האמצעים.

ז. האם יש חשש "בדדמי" בזיהוי בהיכרות אישית?

יש מהרבנים שביקר את הזיהוי בהיכרות אישית, בטענה עקרונית שחל על כך חשש זיהוי משוער - "בדדמי", והרי חשש זה נדון בש"ס ובפוסקים ובמקרים רבים נשלל בגינו התוקף ההלכתי של הזיהוי. לצד ביקורת כללית זו הוסיף הלה וטען, כי מאחר שמזהי החלל נשלחים ע"י גורמי השלישות אחר שנלקחו טביעות אצבע מהחלל וקיים זיהוי משוער, מוטל צל על מהימנות העדות. לדיו, "העד לא אומר מי הוא רואה, אלא את מי אמרו לו שהוא אמור לראות (מה שקרוי בלשון חז"ל 'בדדמי')". בשל כך, הוא טען לביטול מערכתי של הזיהוי בהיכרות אישית, ולתיעדוף האמצעים המדעיים. מאחר שהטענה עלתה, נדרשים אנו להתייחס אליה ולהבהיר שאין בטענה זו ולא כלום.

ביחס לטענה כי לדעת רוב הפוסקים "בדדמי" כלל לא שייך בנדוננו - סוגיית "בדדמי" נדונה ביבמות (קטו, א) ונחלקו קדמונים בעניינה,³⁵ ולהלכה פסקו הרמב"ם (הל' גירושין

כיון שהעד השני מכירו בטביעות עין גמור וטביעות עין עדיף מסימנים ומסתמא היה גם בשמעון סימן מובהק כמו בראובן ואין כאן הכחשה כלל. ויותר נראה דהוי הכחשה... וצ"ע לדינא".

31. עם זאת צריך לציין שקיים פער עצום בין איכות הסימנים עליהם דיברו הקדמונים, כולל ערוה"ש, ובין האמצעים עליהם אנו מדברים. עד לעת החדשה, מעולם לא היו סימנים באיכות כה גבוהה, ובנדירות כה קיצונית, כטב"א ו-DNA. לכן, מי לידינו יתקע שערוה"ש היה אומר את מה שאמר גם ביחס אליהם. זאת ועוד צריך להזכיר, שהשאלה שלפנינו באה על רקע טענה של חשש טראומה וכו' אצל מזהים, מצב מורכב שלא בו עסק ערוה"ש.

עוד יצינו דברי הבית-אפרים (שו"ת, אה"ע"ז סי' ח), שכתב כי סימנים מאוד נדירים יכולים להיות שקולים לטביעת עין. ברם, מאחר שהבית אפרים עצמו סבור שדי בסימנים מובהקים להחיר עגונה, דומה שדבריו אלה הם לרווחא דמילתא, וספק אם הרמב"ם ושע"מ יאמצו אותם.

32. היה מי שצייד בזיהוי בהיכרות אישית בשל הטענה שכך לא תשתכח תורת זיהוי בהיכרות אישית מישראל. דומני שלטעון זה אין מקום. נכון הוא שמושג כזה מוכר לא מעט בספרות ההלכתית, הקדומה והמאוחרת כאחד - כך לדוגמה אמרו "שלא תשתכח תורת עירוב" (עירובין ע"א; ע"ב), "שלא תשתכח תורת אתרוג" (סוכה לא, ב), "שלא תשתכח תורת חלה" (רמב"ם, ביכורים ה' ז-ח), "שלא תשתכח תורת שמיטת כספים" (שם הל' שמיטה ויובל פ"ט ה"ג), "שלא תשתכח תורת יוהכ"פ" (רש"י חולין ק"א, ב), ועוד. לימים הדבר נעשה גם בהנהגות קהילתיות, כדוגמת בני קהילות פרנקפורט והלברשטאט שנהגו לשחוט אחת לשנה דורר וסנונית (זהר עמר, מסורת-העוף, עמ' 85-87). "שמירת השבת בחלל כדי שלא תשתכח תורת שבת" (הרב ל"י הלפרין, שו"ת מעשה-חושב ח"ט סי' י אות יב), ועוד. וראה שו"ת בית-מרדכי (פוגלמן), מחקרים-בהלכה סי' לה, שערך מחקר מקיף בעניין זה. ואולם, דומה שנדוננו אינו בכלל עניינים כאלה, שכן מעולם לא נוסדה "תורה" קדומה לזיהוי חללים, אלא לכל היותר התגבשו נהלים. אין ספק שנהלים אלה חשובים, ובמהלך הדורות הם נדונו ושוכללו עם הרבה לקחים, ועדיין אין מדובר ב"תורה" שחייבים לשמרה, אם היא באה על חשבון שיקול משמעותי. ולראיה: אם - ב"ה - פרק זמן ממושך אין חלל, אין מי שמעלה בדעתו לבצע זיהוי רק כדי "לשמר".

33. ראה מאמרי הנ"ל הע' 1 בתחומין מד, עמ' 27-29, ומאמרי בספר ידיו אמונה, הנ"ל הע' 2, עמ' 231-233.

34. ראה להלן שיליה אות ח והע' 60.

35. סיכומי השיטות בראשונים (רי"ף, רמב"ם, רמב"ן ורשב"א, ריטב"א, בעל המאור והרא"ש, ר"ח וראב"ן) ובאחרונים (ישי"ש, חלקת-מחוקק, ב"ש, מראות-הצובאות, צמח-צדק, שאילת-דוד, משיבת-נפש, חבצלת-

יג, יט) והשו"ע (זו, לג): "עד אחד אמר ראיתי שמת במלחמה או במפולת או שנטבע בים הגדול ומת, וכיוצא בדברים אלו שרובם למיתה, אם אמר קברתי³⁶ נאמן ותנשא על פיו. ואם לא אמר קברתי לא תנשא, ואם נשאת לא תצא"³⁷. סגנון זה מורה בעליל כי לדידם, עיקרו של חשש "בדדמי" אינו מוסב על אי-הכרה ברורה של המת - שבפלוגי עסקינן, אלא על היעדר ודאות שהלה אכן מת. ככל ש"בדדמי" היה מוסב גם על חשש היעדר ודאות בזיהוי, ברי שאמירת "קברתי" לא הייתה מועילה מאומה. רק בשל כך שהחשש ממוקד בחשש אי-ודאות המיתה, נצרכת האמירה המפורשת "קברתי", שאכן מועילה להסרת חשש זה.

נכון הוא שיש מהפוסקים מהם נראה שנטו להרחיב את "בדדמי" ולהחילו על כל חשש, כולל גם ביחס לוודאות ההכרה³⁸, ואולם, דוק ותשכח שרבו הפוסקים שמפורשות כתבו לא כך³⁹, אלא תחמו את חשש "בדדמי" לוודאות מיתה בלבד⁴⁰. זו כמובן אינה מענייננו, שכן בנדון דנן הדבר מאושר רשמית לכולי עלמא: חלל לפנינו.

יתירה מזאת, גם לדידם של המרחיבים את חשש "בדדמי" ומחילים אותו גם על אי-ודאות הכרת המת, הרי שביחס להליך שלנגד עינינו, אותו מנחה הרבנות הצבאית, אף לדידם אין עוררין שאין לחוש ל"בדדמי". זאת בשל ארבע סיבות:

א. גם הם הסכימו שאם מצטרף לכך "סימן"⁴¹, אין לחוש ל"בדדמי"⁴², והרי כאמור, הנחיות הרבנות הצבאית דורשות זיהוי בשני אמצעים. כלומר, לכל זיהוי חלל בהיכרות אישית מצטרף אמצעי זיהוי נוסף: טב"א, משנן או DNA, שכולם נחשבים "סימן מובהק".

ב. הרמ"א (שם סעי' נ) הכריע כרא"ש וכטור (ושלא כרי"ף), שבשני עדים אין חוששים ל"בדדמי": "אבל שנים, אפילו לא אמרו קברנוהו, נאמנים (גי'ז טור בשם הרא"ש)"⁴³.

השרון, חזו"א ועוד), ראה תוספת-חיים ח"ב דף ה, אוצה"פ, שם, סי' יז סל"ג ס"ק רעד אותיות א-ב ושם ס"ק שצה.

36. וראה רמ"א שם סעי' יז: "אפילו במקום די"א דבעינן קברתי, לאו דווקא קברתי, אלא כל שאומר דבר שמשמעותו שודאי מת, ולא אמר בדדמי, מהני (ב"י בשם תשו' הר"ן והריב"ש)". וראה חזו"א אבהע"ז סי' כו אות יג, ש"קברתי" לאו דווקא, אלא העיקר הוא דרישה וחקירה בדברי העד שנדע שאינו אומר באומד, וכן נראית דעת הב"ש. ועיי' באוצה"פ, שם, אות ד, אם יש לצרף דעת המתירים אף בלי "קברתי".

37. ראה גם שו"ע שם סעי' נ: "בא עד אחד ואמר ראיתי שמת במלחמה או במפולת, אם אמר קברתי תנשא על פיו, ואם לא אמר קברתי לא תנשא, ואם נשאת לא תצא" - גם זה מלשון הרמב"ם שם.

38. ב"ש שם ס"ק צט (והשווה שם ס"ק קמו), בית-מאיר אבהע"ז בסעיף זה ובסעיף נ, חזו"א אבהע"ז סי' כו אות יד בדעתם, וראה תוספת-חיים הנ"ל דף יז טור ב.

39. וראה להלן הערה 49.

40. ושב-הכהן סי' כז (דף מא טור ג), גליא-מסכת סי' ו, בית-משה ס"ק צד אות יד, תוספת-חיים ח"ב דף יז טור ב, 'פרח מטה אהרן' ח"ב סי' כא, משיבת-נפש ח"א סי' כט, תפארת-צבי סי' יח, דברי-חיים ח"ב סי' ס, אמרי-יושר ח"ב סי' ב בשם תשובת פני-יהושע, חבצלת-השרון סי' לד, צור-יעקב סי' לט, ועוד, וכן דייקו מתשובת הב"ח סי' סט; וראה גם רמ"א שם סוף סעי' מח, ותוספת-חיים הנ"ל.

41. ולו סימן בינוני, ולא דווקא סימן מובהק - ראה נו"כ על הרמ"א אבהע"ז שם סעי' כח, ואוצה"פ, שם, לסעיף לג, ס"ק רעד אות ד.

42. ר' ב"ש ובית מאיר וחזו"א, שם, אהל-אברהם (שאג) סי' נו, שו"ת אמרי-יושר שם; וראה אוצה"פ, שם.

43. הרמ"א אף הוסיף כי "י"א אפילו בעד אחד, אפילו אמר מת, או נהרג, וראיתו אחר כך והכרתו היטב בטביעות עין וראיתו שמת, נאמן, דהוי כאלו אמר קברתי (ב"י בשם המרדכי פרק האשה)", וראה שם אוצה"פ ס"ק שצו-שצו. והרי בנדון דנן בכך עסקינן - גובי העדות מציינים מפורשות בטופס גביית העדות אם המזוהה אכן "הכיר היטב" את החלל. אם זה לא המצב, הדבר נכתב מפורשות בטופס, ולא מתחשבים בזיהוי זה. וראה להלן הערה 48.

ולא יחיד הוא הרמ"א, שכן רבים הפוסקים שכך הכריעו.⁴⁴ ושוב, אלה הנחיות הרבנות הצבאית, שזיהוי בהיכרות אישית ייעשה על ידי שני מזהים.⁴⁵

ג. פוסקים חשובים הדגישו שכאשר מדובר בלוחם שאינו רשאי לעזוב את שדה המערכה, אזי לא חיישין ל"בדדמי", שכן מעיקרו לא נאמר חשש זה אלא רק במי שרשאי לברוח מהמערכה.⁴⁶

ד. רבים הפוסקים שסבורים כי גם למרחיבים וחוששים ל"בדדמי" בהכרת המת, אין הדבר אמור אלא רק במיתה שבטביעה ולא במיתה שבמלחמה.⁴⁷

הנה כי כן, ביחס להליך הקבוע הדורש אמצעי זיהוי נוסף, דורש שני עדים, וגם מדובר במי שאינם רשאים להסתלק משדה הקרב, לכולי עלמא אין מקום לחשש "בדדמי".⁴⁸

אשר לטענה שאין לתת תוקף הלכתי לזיהוי שנעשה באופן כזה בו יש מעין "הנחת המבוקש" שבפלוגי מדובר - שאלה כזו נדונה אצל הפוסקים, ויש שקיבלוה,⁴⁹ ואולם רוב הפוסקים שללוה.⁵⁰ ואדרבה, פוק חזי מה נוהגות החברות קדישא כמעשה שבשגרה יום-

44. שו"ת מהריב"ל ח"א סי' ב בשם רבנו ירוחם ורמב"ן, שו"ת המב"ט ח"ב סי' מט, שו"ת ר"א ששון סו"ס א, בעי-חיי סי' ז, שו"ת הב"ח החדשות סי' ט ועוד; ובאוצה"פ שם סעי' נ ס"ק שצה אות ב סיכמו שאומנם יש שחשו לדעת הרי"ף ומ"מ רוב האחרונים הסכימו לדעת הרא"ש ויתר הראשונים החולקים על הרי"ף, וכפסק הרמ"א.

45. בהקשר זה לא למותר לציין כי לרבים מהפוסקים, כאשר נעשה זיהוי בדרך זו, הרי שהוא תקף לא רק בשני עדים כשרים אלא אף באינם כשרים - ראה מהריב"ל שם, ומב"ט שם, נוב"ק סי' כח, פני-יעקב סי' ז, משאת-משה ח"א סי' מז, אחיעזר סי' יז. ויש שכתבו זאת על אחד מהעדים המזוהים - שו"ת רדב"ז ח"א סי' ג, שו"ת חבצלת-השרון סי' כו, אמרי-יושר ח"ב סי' קעט. וראה אוצה"פ שם, סעי' נ ס"ק שצה אותיות ח, י, יג-יז.

46. ר"א ספקטור בעי-יצחק, ח"א סי' יט וסי' מו, וכן ר"א וולקין בשו"ת זקן-אחרן ח"א סי' עה-עו, תוספות-חיים ח"ב דף ז טור א, והשווה שו"ת מהרי"ש (ענגל) ח"ה סי' ט.

[הערות עורך (ימ"י, א"כ): חילוק זה תקף כאשר הספק הוא האם בעלה של האישה חי מפני שערך משדה הקרב, ולכן אם לא יכול היה לברוח אין חשש זה. לא זה הנידון במציאות הנדונה כיום. אמנם יש גם את הראיה הנסיביתית מתוך השאלה היכן הוא פלוגי, שאכן נלקחת בחשבון 'היתר עגונה'. אך לא כחלק מעדות הזיהוי עליה מבקשים להסתמך כדי לקבוע בוודאות שזוהי גופתו של פלוגי ולא של חלל אחר שנפל עמו למשל. תשובת המחבר: ראה להלן שלהי הע' 54, לפני 'הערות עורך'.]

47. ושב-הכהן סי' כז, גליא מסכת סי' י, בית-משה ס"ק צד - "במלחמה לא בעינן סימנים, וכן מוכח מכל הפוסקים דלא אשתמיט שום פוסק להביא דין זה, לכן נלע"ד ברור לדינא דבמלחמה לא בעינן סימנים", שו"ת פני-יהושע ח"ב סי' מז, בית-אפרים סי' לג, שו"ת דברי-חיים ח"ב סי' ס, שו"ת חבצלת-השרון סי' לד, וראה אוצה"פ, שם מד"ה אכן רבים מהפוסקים ואילך - הפניה לעשרות תשובות.

[הערות עורך (א"ס): ההבדל בין טביעה למוות במלחמה מתייחס לחשש שינוי פני המת, והכוונה למכת חרב וכדומה במלחמות העבר, ולא לשריפות ופיצוצים רבי עוצמה כמלחמותינו, הדומים בכך לטביעה ויותר ממנה.

תשובת המחבר: ראה להלן שלהי הערה 54, לפני 'הערות עורך'.]

48. יודגש כי דרישת הרבנות הצבאית מגובי העדות היא לוודא שהעד מזהה היטב את החלל, כפי שפוסקים מסוימים דרשו זאת במלחמה - ראה שו"ת צמח-צדק סי' פח וסי' קא, וכן עבודת-הגרשוני סי' סז, ובאוצה"פ שם סוף ס"ק רעז, ובסעיף נ ס"ק שצ-שצא וס"ק שצה אות ג. איכות הזיהוי אכן מצוינת ומתועדת מפורשת בטופס גביית העדות.

49. שו"ת מהרי"ט ח"ב אבה"ע סו"ס לה, תשו' מהרי"י אלפנדרי שבמהרי"י קצבי סי' יג, שו"ת גבעת-פנחס סי' כג, שו"ת ר' חיים כהן סי' לב, שו"ת מהרי"ם שיק סי' מז.

50. תשו' ר"ח בכר יהודה שבכרם-שלמה סי' ה, תפארת-צבי סי' לו, ארי דבי עילאי סו"ס יב, זכר-יהודה סו"ס כו, מנחת-משה סי' ה, משברי-ים סי' כ, דרך-המלך ה' גירושין יג, ועוד.

יומי ובכל אתר ואתר, שבני משפחה קרובים מזהים את המת לפני קבורתו,⁵¹ הגם שהללו לא הגיעו ללוויה אלא בשל ידיעתם ב"מי" עסקין.⁵² ואומנם היו דברים מעולם שקרו טעויות, ואולם ברי שברוב-ככל המקרים ההנחה היא שהאחריות המוטלת על כתפי מזהים והבנתם את חשיבות המעשה, מביאה אותם לבחינה ולשיקול דעת מספקים.⁵³

דחוויה היא⁵⁴ אפוא הטענה לשלילת זיהוי בהיכרות אישית בשל חשש "בדדמי" ו"הנחת המבוקש".⁵⁵ ככל שיישום הזיהוי נעשה בדרך אותה מנחה הרבנות הצבאית, הזיהוי תקף הלכתית לכל דבר ועניין.⁵⁶

51. [הערות עורך (ב"א, מ"פ): הזיהוי הנהוג ע"י החברא קדישא, לא נועד לקבוע הלכה חמורה כזיהוי זהות הנפטר, אלא למנוע טעות מצערת של החלפה בין מתים.

תשובת המחבר: גם, ולא רק, וכעתונם הסדורה של מנהלי חברות קדישא. וכבר היו דברים מעולם, שנשאלו אנשי החברא קדישא על-ידי רשויות שונות אם אכן זיהו הקרובים את הנפטר.

הערות עורך (א"י, ימ"י, א"כ, מ"פ): שיקול הדעת במאמר הוא לתעדף היכרות אישית תוך דחיית דעת הפוסקים החוששים ל"בדדמי" ול"הנחת המבוקש", בעיקר מפני שהכרעת ההלכה היא שלא לחוש (ומניין שהוכרע דלא כאחרונים שהובאו בשתי הרשימות הנ"ל?), ומאידך תוך חשש לדעת הפוסקים המפקקים בדיון סימנים, למרות שפסיקת ההלכה היא לסמוך על סימנים מובהקים ביותר, כאשר עמודי ההוראה לא אמרו זאת תוך דחיית דעת הרמב"ם, אלא משום שכך הם הבינו את שיטתו. ואנו שואלים מאי חזית לאמץ את זה ולדחות את זה, בעוד שההכרעה בדיון סימנים מוחלטת יותר מדחיית החששות בהיכרות אישית?

תשובת המחבר: ראה להלן הערה 54.]

52. וראה שער-אשר סי' ז, כי כאשר "נצטוו הני סהדי שילכו לברר ענין מיתתו של פלוני כדי להתיר אשתו, פשיטא טובא שמשגימים לב הרבה לכוון ראייתם בטב"ע והכרתם הוי הכרה מעליא, ואין לחוש כלל שיאמרו בדדמי", וזאת אפי' לחוששים לדעת הר"י בעניין ב' עדים; ועי' בשו"ת דברי-חיים ח"א סי' לט.

53. טענה נוספת היא, שאירעו מקרים של טעויות בזיהוי, ולכן יש לפקפק בתועלת שבאמצעי זיהוי זה (וראה תוס' יבמות קטו, ב"ה וקאמרי סימנים: "אבל על ידי טביעת עין אין להאמינם, דאמרי בדדמי, ובדבר מועט יאמרו שאלו בעליהן של אלו", ובשו"ת רעק"א מהדו"ק סי' קז כתב כי "צ"ל דס"ל דטב"ע בקל משקר להעין וחיישינן בזה יותר לבדדמי..."; וראה לעיל הע' 25). טענה זו טעונה דחייה, הן משום שמקרים אלה נדירים; הן משום שטעויות יכולות לקרות בכל אחד מהאמצעים, והיו דברים מעולם; והן משום התקפות ההלכתית היותר-גבוהה של הזיהוי בהיכרות האישית.

54. בכך יש להשיב על טענה, שבד בבד עם החתירה לתיעדוף זיהוי שמוסכם "לכולי עלמא", מכשירים אמצעי שיש עליו משיגים. דינה של טענה זו להידחות בשל שלושה טעמים: א. הגעה לזיהוי שמוסכם כדאורייתא, ודאי עולה על ריעותא דחוויה; ב. לכל טענות המשיגים ניתן מענה ברור; ג. הרחבת הגדרת "בדדמי" והחלתה על נדוננו, היא עניין לסברה נטולת מקור, והרי זה כבר לימדנו הראי"ה, מפיו של הרב ראובן (הלוי לוי) מדנבורג (היא דווינסק), כי "כל סברא שבעולם היא חשודה; היא צריכה להיות מפורשת בש"ס וראשונים או כמעט-מפורשת" (טל הראי"ה, בני ברק תשנ"ג, עמ' סז; וראה שו"ת ראש לראובני סימנים ד, ח, י, יא, כ, כב).

[**הערות עורך (ימ"י, מ"פ):** הטענה במאמר שיש לתעדף זיהוי מוסכם, הרי נאמרה מעיקרה כלפי פקפוקים שאינם כהכרעת ההלכה המקובלת. הרחבת 'בדדמי' אינה נשענת על סברא יותר מאשר צמצומו. כאשר יש שני מקרים מפורשים בהלכה לכאן ולכאן, ולפנינו מקרה שלישי, אין מנוס משיקול דעת ודימוי מילתא לכאן או לכאן. זוהי סברא מול סברא, כאשר שתיהן עושות שימוש באותם מקורות.

תשובת המחבר: "בדדמי" הוא מושג הלכתי אשר הספרות ההלכתית המסועפת החילה אותו, מפורשות, על מקרים מסוימים, וכפי שפורט, ומעולם לא נטען לצמצומו. בשונה מכך, הטוען להרחבתו נשען אך ורק על סברה.]

55. למעלה מהצורך תצוין הנחיית הפוסקים להקל בכל מה שכוון בענייני התרת עגונה - ראה י"ז כהנא, ספר העגונות, עמ' 81, ובמאמרי הנ"ל הערה 2, הע' 1, ושבעתיים כאשר מדובר באישה צעירה - ראה במאמרי שם, עמ' 264-265 הע' 100, ובאוצה"פ שם ס"ק רעח אות ח, ולעיל הערה 12.

56. ראה גם אל"מ הרב אברהם מ' אבדן, דרכי חסד, פרק ג. כן אציין את מה שכתב לי עמיתי, סא"ל (מיל') הרב יעקב רוז"ה: "המאמר המקיף ורחב היריעה אכן מוכיח בעליל כי אין מקום כלל לחשש של 'בדדמי', בהליך הזיהוי שנעשה לפי הוראות הרבנות הצבאית. ארבע הסיבות הברורות המופיעות במאמר אכן דוחות לחלוטין

ח. הכעזקה? מבט מקצועי-טיפולי על טענת הטראומה

כנספח לעיון ההלכתי נכון לבחון מן היסוד את טיעון הרתיעה, הטראומה ורידוד רוח הלחימה. במסמך מקיף שכתב סא"ל (מיל') יוסי זיגדון,⁵⁷ אשר מכיר היטב את עולם זיהוי החללים הצה"לי, ולא פחות מכך את ההשפעות הנפשיות, הוא מביע דעה מקצועית שונה מהותית ממה שנטען. לדידו - אדרבה ואדרבה: להשתתפות בהליך הזיהוי, וכאשר הדבר נעשה תוך מסגור (reframing) ובניית נראטיב נכונים, עשויה להיות במקרים רבים תרומה חיובית, הן על תהליך התמודדות החבר עם האובדן, הן על מניעת היווצרות תגובת דחק פוסט-טראומטית, והן על תהליכי עיבוד אבל שכרוכים באובדנו של חבר קרוב.

זיגדון מציין שבאירוע טראומתי מתרחשת פגיעה ברצפים התפקודיים של האדם, ובדיוק לשם כך פותחו כלים שונים להתמודדות בעת אירוע חירום, לסיוע במניעת פוסט-טראומה, ומבחינה צבאית - להמשך תפקודם של החייל ושל המחלקה. אחת ממטרות הכלים היא להחזיר לחייל את חווית השליטה ואת האמונה כי בכוחו להתמודד ולהתגבר על האירוע המשברי שנכפה עליו. דבר זה נעשה, בין היתר, במתן משימות רלוונטיות התורמות לכך. אחת מהן עשויה להיות השתתפות החבר בתהליך הזיהוי בהיכרות אישית, ובלבד שזו נעשית תחת הכוונה נכונה, תוך חיבור החייל המזהה לכוחותיו ולמשאביו, ובצירוף הסבר וחיזוק ההבנה כיצד בפעולה זו הוא תורם תרומה משמעותית לזיהוי החלל ולהוצאת הודעה סדורה למשפחתו.

זאת ועוד; פעמים רבות שהזיהוי בהיכרות אישית מתבצע על ידי חיילים שבשלב זה אינם נמצאים במעגל הלחימה אלא במקום עורפי יותר: בלוגיסטיקה הפלוגתית, משאבי אנוש, סמב"צים, חמ"ליסטים ואחרים. הניסיון מלמד שרבים מחיילים עורפיים (יחסית) אלה, שואפים להיות משמעותיים ורלוונטיים למשימת הלחימה ולניצחון בקרב, אלא שהדבר נבצר מהם. ככל שמוסבר להם שמשימת הזיהוי מהווה תמיכה הכרחית במאמץ המלחמתי, שהמשימה מאפשרת לכוח הלוחם להמשיך את רצף הלחימה, שמשימת זיהוי החללים משמעותית וערכית, ושיש בה דאגה למשפחתו וליקיריו של החלל, זאת כחלק מהרעות והחברות לחבר - החלל עצמו, כך הדבר עשוי לחזק את חווייתם הרגשית-נפשית כתורמים וכמשמעותיים.

לטיעונים חשובים אלה אוסיף עוד אחד, מהזווית של מערך החליטה.⁵⁸ דרכו הקבועה של צוות חליטה היא שלנגד עיניו הוא מעמיד לא רק שיקולים הלכתיים ומשפטיים, אלא גם 'ציבוריים'. הוא רואה לנגד עיניו את המשפחה והידידים,⁵⁹ את התקשורת ואת החברה הישראלית כולה, ולא רק לשעה אלא גם לדורות. הוא מקפיד על כך שהחליטה תהא חד-משמעית, מבוססת ומשכנעת, גם עכשיו וגם למי שיפתח את התיק בעוד עשרות שנים. דומה שמבחינה זו, זיהוי בהיכרות אישית עולה לאין שיעור ועשרות מונים על פניו של כל אמצעי מדעי, טוב ככל שיהיה. הניסיון מלמד כי להרבה משפחות אין כמראה עיניים כדי

כל חשש או ספק בתהליך הזיהוי. לענ"ד העובדה המכרעת היא שגובים את העדות במעמד העד, החלל, ובית הדין. דומני שזה מצב נדיר, ולא מצאתי כזה בפוסקים. לענ"ד במצב זה לכולי עלמא אין מקום ל'בדדמי', שכן יש מי שמפקח על גביית העדות".

57. מומחה בטיפול משפחתי וזוגי, בשכול ואובדן; מדריך ביחידה לחירום ומניעת אובדנות בשפ"י, המחוז החרדי, משרד החינוך; מג"ד יס"ר 5642 ומפקד קורס קציני זיהוי וקבורה תשפ"ה.

58. על מערך החליטה, מעמדו ההלכתי ותוקף הכרעתו, ראה מאמרי שבספר ידיו אמונה, הנ"ל הערה 2.

59. גם את כלל הרבנים ובתי הדין, כולל כאלה שטועים לתהות על הקבילות ההלכתית של זיהוי באמצעים "חדשים" שלא שערם אבותיהם, ולצערנו כבר היו דברים מעולם.

להניח את דעתם שאכן ביקרים מדובר, שהזיהוי מדויק והוא אמין לחלוטין.⁶⁰ זו כשלעצמה טענה משמעותית ביותר לתיעדוף הזיהוי בהיכרות אישית, ככל שהדבר ניתן.⁶¹

ט. סיכום והמלצות

1. זיהוי בהיכרות אישית (טופס 246) הוא אמצעי הזיהוי היחיד שהפוסקים כולם סבורים שתוקפו דאורייתא. בהתאם, ככל שאין מניעה - כדלהלן - נכון אפוא לתעדפו.
 2. בסדר עדיפות שני, וכאמצעי חליטה שני, ייעשה שימוש ביתר האמצעים - טביעת אצבע, מישן, DNA. נכון הוא שאמצעים אלה תקפים לחלוטין מבחינה הלכתית, ובכל זאת, מאחר שדירוג הזיהוי בהיכרות אישית עולה עליהם, הלכתית ו'ציבורית' כאחד, לכן - ככל שאין מניעה - נכון לממשו.⁶²
 3. כאשר לא ניתן לזהות חלל בטביעת אצבע, נדרש לבצע זיהוי בהיכרות אישית גם אם קיים חשש שהזיהוי בהיכרות אישית יוביל לפגיעה ברוח הלחימה, וזאת כדי לאפשר את מסירת ההודעה למשפחה במהירות האפשרית.
 4. במקרים חריגים, ואם החלל זוהה זיהוי ודאי בטביעת אצבע, ונמסרה הודעה למשפחתו, ניתן יהיה להימנע מזיהוי בהיכרות אישית. דוגמאות למקרים חריגים כאלה:
- א. מצב בו פני החלל אינם ניתנים לזיהוי בהיכרות אישית;
- ב. מצב הלחימה מקשה על המפקד בשטח לשלוח מזהים עם החלל, אם בשל עצימות הקרב, אם בשל נחיצות החיילים כולם, ואם משום שאין בנמצא רכב פנוי להוציאם משטח הלחימה ולהחזירם לשטח הלחימה;

60. זיגדון הוסיף שטופס הזיהוי בהיכרות אישית (טופס 246) הוא אמצעי הזיהוי היחיד שמכיל בחובו "סיפור שלם" על אופן נפילת החלל. טופס זה, המוצג פעמים רבות למשפחות (ע"פ בקשתו), מאפשר למשפחות ללמוד עוד על אופן נפילת החלל ועל אופן איסוף זיהוי הממצאים המשוויכים לחלל. בכך הוא מחזק את הוודאות והביטחון של המשפחות בתהליך הזיהוי והקבורה, ומתוך כך גם מקל על תהליך האבל והריפוי שהמשפחה עוברת. יצוין שדברים אלה קיבלו חיזוק ותמיכה מהרב יעקב רוז'ה, רב הניסיון והוותק. אף הוא מעיד שפעמים רבות נוכח לדעת שטופס 246 היה מאוד משמעותי לבני המשפחה, שכן - ורק כך - נחה דעתם.

[הערות עורך (ב"א, א"ו): ועדיין נותר מקום לתהות, האמנם המשפחה תחוש רגיעה לאורך זמן על בסיס עדות של שני מזהים שאינם בהכרח ממקורבי החלל, וכפי שנכתב שפעמים רבות הדבר מתבצע על ידי חיילים שלא שירתו בתפקיד לחימה בסמוך לאירוע, מאשר קביעה חד משמעית של מעבדה מדעית מתקדמת?

תשובת המחבר: תהיות אפשר להעלות למכביר, ולכל אחד יש "נראטיב" משלו, ואולם - בשונה מגישת המשיגים - כשלעצמי סבורני שכדאי ונכון להיצמד לקביעות מקצועיות.]

61. בשולי הדברים יצוין שבידי מסמך של מחקר-זוטא אותו ערך אחד מרבני האוגדות הלוחמות, וזאת ביחס למסגרת עליה הוא מופקד. מדובר באוגדה סדירה, אשר במסגרת הקרבות העצימים שערכה במלחמת התקומה היו לה חללים רבים, ובהתאם לכך נדרשו עשרות רבות של מזהים. באותה אוגדה העלו גורמי משאבי אנוש חשש לירידה בסד"כ הלוחם בעקבות פגיעה בנפש של מי שנדרש לזיהוי. בתום כשנה וחצי של מלחמה, גיבש רב האוגדה רשימה של כלל המזהים - 80 חיילים (לאחר מיפוי של יום ה-7 באוקטובר '23 וכן של חללים שזוהו ע"י בני משפחה), מהם שביצעו זיהוי ליותר מחלל אחד.

גורמי בריאות הנפש בדקו פרטנית מי מתוך הרשימה קיבל פרופיל נפשי כלשהו, או טופל עד חמישה מפגשים וחזר לתפקוד. בדיקה נוספת נערכה מול גורמי משאבי אנוש בשאלה כמה מהמזהים נגרעו מלוחמה. מסקנת ניתוח הממצאים הייתה ש"לא הוכח קשר בין מעשה הזיהוי לירידה מתפקיד לוחמה". המסמך מציין כמובן שלפי שעה אין אפשרות לבדוק השפעות ארוכות-טווח.

62. וראה לעיל הערה 3, שאכן אלה פקודות המטכ"ל.

- ג. קיים חשש מבוסס לרוח הלחימה של הלוחמים, שבעקבות הליך הזיהוי החיילים המזהים יתקשו לשוב כשירים ללחימה פעילה;⁶³
- ד. עורכי הזיהוי מבחינים שהמזהים אינם מסוגלים 'להכיל' את ההליך, והוא עלול לפגוע בהם נפשית.
6. בשל רגישות הנושא, האחריות הנלווית לו (במישור המבצעי, ההלכתי והנפשי כאחד) ומשמעות ההחלטה והשלכותיה, לכן הכרעה על הימנעות מזיהוי בהיכרות אישית תתקבל רק על ידי הרב הראשי לצה"ל עצמו, או מי שהוא מסמיך אותו (כדוגמת רע"ן זו"ק, רש"צ חליטה), וזאת אחר שנבחנו היטב מכלול השיקולים (הלכתית, מבצעית, נפשית).
7. המקרים החריגים הם היוצא מן הכלל שמלמד על הכלל הגורף והרווח: תיעדוף הזיהוי בהיכרות אישית.
8. לפני ביצוע זיהוי בהיכרות אישית, מקבלי הזיהוי ידריכו את החיילים המזהים אודות ההליך, יסבירו את חשיבותו למען החלל ולמען בני משפחתו, וילוו ויחזקו אותם באופן רגיש ומכבד במהלך הזיהוי כולו, עד להשלמתו. סגלי הרבנות הצבאית יעברו הדרכה והכשרה מתאימה לביצוע משימה זו.
9. את המסר המהותי-ערכי אודות חשיבות הזיהוי בהיכרות אישית, נכון להטמיע בקרב כל הנוגעים בדבר - מפקדים וחיילים כאחד. הטמעה זו צריכה להיעשות כבר בשלב מוקדם של החיול, כבר מאותה שעה שהחייל מבין "במאי עסקינן", ולשנותו שוב בקורסים וכדו'. מסר זה, אף הוא חלק מרוח צה"ל ומערך הרעות, שלפיהם "החייל יפעל מתוך אחווה ומסירות לחבריו לשירות, ויחלץ תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו, חרף כל סכנה וקושי, עד כדי חירוף הנפש", גם בחייו וגם אחר מותו.

63. על משקלו ההלכתי של ההיבט המורלי במלחמה, ראה מאמרי, 'משקלו ההלכתי של הממד הנפשי במלחמה', סיני, קלח (תשס"ו), עמ' צח-קי.